

Психологічні рекомендації вчителям і батькам щодо сприяння адаптивності розумово обдарованих підлітків

У статті розглянуто поняття “обдарована особистість”. Наведені деякі психологічні проблеми, які виникають у процесі розвитку, навчання і соціалізації обдарованих дітей.

Ключові слова: обдарована дитина, процес соціалізації, адаптація.

В статье рассмотрено понятие “одаренная личность”. Приведены некоторые психологические проблемы, которые возникают в процессе развития, обучения и социализации одаренных детей.

Ключевые слова: одаренный ребенок, процесс социализации, адаптация.

Постановка проблеми

Найактуальнішим завданням освіти сьогодення – є виявлення обдарованих дітей і допомога їм у розкритті власного потенціалу. Практика останніх років показує, що на даний момент часу традиційні прийоми шкільного навчання та виховання обдарованих дітей не відповідають основному завданню освіти – всебічному і гармонійному розвитку дитини, оскільки обдарована особистість потребує не тільки своєчасного виявлення, але й індивідуально-диференційованого підходу в процесі навчання.

За даними зарубіжних і вітчизняних соціально-психологічних досліджень виявлено, що сучасна система освіти (зокрема школа) часто стає тією ланкою, що затримує розвиток обдарованої особистості. Відомо, що дітей з випереджаючим темпом розвитку, з дуже високою розумовою активністю важко вчити і важко виховувати, тому що вони часто бувають нетерплячими, імпульсивними, поривчастими тощо. І як наслідок цього виникають проблеми психологічного характеру між обдарованими дітьми і батьками, однолітками, педагогами, що, в свою чергу, веде до порушення соціальної адаптації обдарованих особистостей.

Мета дослідження

- На теоретико-методологічному рівні проаналізувати феномен адаптації до шкільних умов розумово обдарованих підлітків.

- Надати психологічні рекомендації батькам і вчителям у сприянні адаптації до школи розумово обдарованих дітей.

Основний виклад теоретичного матеріалу

Обдарованість – це, системна якість психіки, що розвивається протягом життя людини і визначає можливості досягнення нею виключно високих результатів в одному чи кількох видах діяльності [2].

Обдарованістю вважається такий стан індивідуальних психологічних ресурсів особистості, які забезпечують можливість її творчої діяльності, тобто діяльності, пов'язаної із створенням суб'єктивно і об'єктивно нових ідей, використанням нестандартних підходів під час розробки проблем, чутливістю до ключових, найбільш перспективних ліній пошуку рішень у будь-якій предметній галузі, відкритістю будь-яким інноваціям.

Так, Г.С.Костюк з приводу проблеми обдарованості зазначав: “Не боячись, що це буде виглядати як гра словами, можна сказати, що обдарованість – це здібність людини до розвитку її здібностей”. Крім того, обдарованість розглядається як наділення людини природою різноманітними здібностями.

Наведемо психолого-фізіологічні характеристики, які відрізняють обдаровану дитину від інших дітей.

1. Випереджаючий пізнавальний розвиток (широта сприймання, підвищена цікавість, активність, інтерес до суті речей, до експериментування, моделювання змін оточення; відмінна пам'ять, ранній мовленнєвий розвиток, гарний словниковий запас, чітке й вільне викладання думок, схильність до вигадування власних слів; подовжений період концентрації уваги, сприймання; підвищені математичні здібності тощо).

2. Психосоціальна чутливість (загострене почуття справедливості, в моральному розвитку, високі морально-етичні вимоги до оточення й до себе; активна уява, винахідливість, творчість і фантазія; розвинуте почуття гумору; підвищена вразливість і перебільшені страхи; нетерплячість й поривчастість, може розвинутися негативне самосприйняття тощо).

3. Певні фізіологічні характеристики (високий енергетичний рівень активності, невтомність, велика працездатність, сплять менш ніж інші діти, зорова нестабільність; фізичні можливості відстають від пізнавальних здібностей тощо).

Педагоги, психологи, батьки повинні пам'ятати, що інтелект обдарованих дітей повинен допомогти у вдосконаленні нашого суспільства у цивілізованому напрямку. Саме тому обдарованих дітей, особливо починаючи з підліткового віку, необхідно готувати

до складних життєвих ситуацій у майбутньому. Отже, зусилля з боку дорослих повинно бути направлене на вироблення у обдарованих підлітків такої якості, як *адаптивність*.

Адаптивність – інтегративна якість, яка характеризує ступень психологічної адаптації особистості, тобто це здібність орієнтуватися у будь-якій обстановці, пристосування до обставин [8].

Психологічна адаптація здійснюється в процесі соціалізації особистості, в ході її індивідуального розвитку, трудового і професійного становлення. Вона передбачає і соціальну адаптацію як інтегральний показник готовності особистості до виконання необхідних біосоціальних функцій і прийняття соціальних ролей у групі, колективі, суспільстві.

Отже, соціально-психологічна адаптація являє собою:

а) процес і результат активного пристосування індивіда до видозміненого середовища за допомогою найрізноманітніших інтеріоризованих соціальних засобів (дії, вчинки, діяльність);

б) компонент дієвого ставлення індивіда до світу, провідна функція якого полягає в оволодінні ним порівняно стабільними умовами і обставинами свого буття;

в) складову осмислення і розв'язання типових, переважно репродуктивних задач і проблем завдяки соціально прийнятним чи ситуативно можливим способам поведінки особистості. Це конкретно виявляється в наявності таких регулятивних феноменів особистості, як оцінка, розуміння і прийняття нею навколишнього середовища і самої себе, їх будови, вимог, завдань [8].

На основі критерію ступеня відповідності між цілями і результатами діяльності особистості школяра дослідники розмежують три різновиди адаптаційних процесів:

а) адаптивність як досягнення обдарованою дитиною справжньої чи відносної гармонійності між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами його діяльності. Цей адаптаційний процес супроводжується позитивним ставленням – оцінкою, розумінням, прийняттям тощо – особистості до навколишнього світу і самої себе;

б) неадаптивність як тією чи тією мірою усвідомлена невідповідність між цілями і результатами діяльності, що породжує амбівалентні почуття й оцінки, але яка не справляє психотравмуючого впливу на особистість. Неадаптивність часто буває детермінована невідповідністю рівня домагань особистості і її реальними можливостями, заниженою самооцінкою, відсутністю навичок спілкування, а також негативним впливом на психіку

дитини афективних переживань, психотравмуючих стресів, екстремальних ситуацій. Іноді неадаптивність стимулюється особливими розвитковими мотивами, які спрямовують розвиток особистості і викликають її підвищену ситуативну активність (Петровський, 1992). (В такому разі йдеться про позитивний різновид неадаптивності, яка може виникати у творчо обдарованих дітей);

в) дезадаптивність як певна дисгармонія між цілями і результатами діяльності дитини, що є джерелом з'явлення психічної напруги (стрес, психічний зрив, шок, паніка і т.д.), внутрішнього дискомфорту і нестабільності перебігу психічних процесів (страх, депресія, фрустрація тощо) [8]. Дезадаптивність може бути пов'язана з особистісною незрілістю, несформованістю сфери прийняття рішень, психічними відхиленнями та ін.

Отже, соціально-психологічна дезадаптивність – це завжди заперечення дієвого пристосування особистості до навколишнього світу, коли у неї фактично перекриваються шляхи для розгортання творчої активності, духовної рівноваженості, внутрішньої свободи і впевненості у собі.

Рівень дезадаптації дітей і форми її прояву розрізняються за ступенем виразності: від легких поведінкових та мотиваційних порушень, що стосуються школи і шкільного життя в цілому, відмови дітей відвідувати школу, і до виникнення шкільної фобії.

У сучасній інтерпретації термін *“адаптивність”* має таке значення: *це вміння зрозуміти та оцінити фактори оточуючої дійсності у зв'язку не тільки з безпосередньою ситуацією, але й з планами на майбутнє.* Це означає, що обдарована дитина повинна швидко орієнтуватися в обстановці і прогнозувати її. Вона повинна вміти відчувати оточуюче середовище, місце та час. Дитина має зрозуміти, що умови життя, та й вона сама, не можуть залишатися незмінними, і ці зміни часто можуть бути негативними.

У розвитку обдарованих дітей умовно можна виділити дві полярні групи: одна – це діти з гармонійним психічним розвитком (пізнавальним, емоційним, регуляторним, психомоторним, особистісним тощо); друга – це діти з дисбалансованим (дисгармонійним) психічним розвитком (емоційна нестабільність, завищена або занижена самооцінка, комунікативні труднощі, страхи, підвищена вразливість тощо). І саме друга група – це діти, які мають проблеми з адаптацією до навколишніх умов.

М.С. Лейтес вважав, що потенціал дитини залежить не тільки від розумових даних, а й від його особистісних властивостей. Швидкий темп розумового розвитку часто неоднаково торкається як різних сторін інтелекту, так і рис особистості. Зростання

зрілості в одних відносинах може поєднуватися зі збереженням інфантильності в інших. Також серед обдарованих підлітків зустрічаються учні з нелегким характером: незалежні, вперті, недостатньо контактні [7].

Для обдарованих дітей характерні підвищена вразливість і чутливість. Нешкідливі і нейтральні зауваження часто викликають у них бурхливу емоційну реакцію. Аналіз експериментальних результатів довів, що обдаровані діти характеризуються високим рівнем інтелекту, комплексним поєднанням здібностей, а також мають здебільшого невротичний рівень особистісного розвитку (від 29 балів розвитку акцентуацій, при нормі 12 балів – за методикою Леонгарда – Шмішека), також вони мають низький рівень емпатії (невміння співпереживати) і високий рівень тривожності [4].

Соціально-психологічне дослідження проблем обдарованих підлітків, яке здійснила А.І. Ведякіна через телефон довіри (наявних 78 телефонних дзвінків) [1], має наступні результати такі: суїцидальні ситуації – 4; конфліктні ситуації з батьками – 17; конфліктні ситуації з вчителями – 12; інформаційні консультації про проведення конкурсів – 3; консультації вчителів – 6. Отже, внутрішні особистісні конфлікти складають 23% усіх телефонних звернень обдарованих дітей. Таким чином, можна стверджувати, що обдаровані діти – це соціальна група ризику.

У обдарованих дітей завищені особистісні стандарти. Незадоволення при оцінюванні власної діяльності (хоча робота виконана за дорослими мірками досконало) призводить до хворобливих переживань і навіть до особистісних драм.

Нерідко діти з високим рівнем розвитку здібностей стикаються з неприйняттям їх соціумом. Батьками, у вихованні такої дитини, часто ігноруються її задатки для уникнення подальших труднощів – “хай краще буде така, як усі діти”. Або навпаки, спостерігається протилежна тенденція, коли батьки захоплюються талантом своєї дитини, нічого не роблячи для її подальшого розвитку. Ще більш недопустима ситуація, коли батьки прагнуть самоствердитися за рахунок видатних здібностей власних дітей чи реалізувати свої потенційні можливості, які свого часу не відбулися.

У школі обдаровані діти відчувають певний тиск з боку шкільного оточення, що значно впливає на їхнє уявлення про себе, на їх самосприйняття. Нове оточення часто побуджує обдарованих дітей почувати себе “не такими, як усі”. Однокласники не сприймають такого школяра, який “забагато” знає, і починають ігнорувати його або, ще гірше переслідувати, давати образливі прізвиська тощо. Таке ставлення з боку однокласників призводить

до того, що дитина не може пристосуватися (адаптуватися) до шкільних умов: у неї виникають труднощі в знаходженні близьких за духом друзів (а дитині хочеться бути разом з іншими, у компаніях), і вона починає приховувати свої здібності, і в наслідок цього у неї з'являються конформні особистісні риси, тобто намагання підлаштуватися під інших, здаватися такою, “як всі”, і в решті-решт відбувається фальсифікація власного “Я” [5].

Багато додаткових переживань випадає таким дітям, якщо їм не вдається фізкультура. Фізична слабкість, недосконалість, несміливість стають приводом для посмішок, глузувань з боку однолітків.

Існують й інші шкільні труднощі у обдарованої дитини. Від неї очікують, вимагають – і батьки, і вчителі, бути завжди прикладом для інших, відмінником. Оцінки ставлять не тільки за знання, але й за “не гарну” поведінку (репліки на уроках не за темою заняття, додаткові запитання, які виходять за межі навчальної програми тощо), за почерк, за нестаранне виконання завдання, за вперте небажання робити те, що дитині не подобається, тощо. А зниження оцінок вчителем переживається як драма.

Обдаровані підлітки особливо чутливі до очікувань оточуючих, до схвалення та навпаки – до догани. Оцінка їх оточенням завжди буде “прийнята до уваги”.

Батьки та вчителі, звертаючи підвищену увагу на розвиток здібностей дитини, часто не помічають серйозних особистісних проблем цих учнів, характер яких у обдарованої дитини в більшості визначається особливостями формування у нього самооцінки. Існує думка, що особистісні труднощі обдарованих дітей ще більш ускладнюються у випадках формування у них неадекватно заниженої самооцінки своїх можливостей у різних видах діяльності, у тому числі у спілкуванні.

Психологічні дослідження показали, що багато обдарованих підлітків дуже критично ставляться до себе. У них наявна неадекватно занижена самооцінка, вони часто не тільки не можуть реалізувати свої потенційні можливості, але й часто стають невстигаючими учнями. Такі обдаровані діти дуже ранимі, чуттєві до всього, що стосується їхнього “Я”. Вони схильні ставити перед собою завдання, яких не можуть досягти, і важко переживають невдачі.

У літературних джерелах з проблеми обдарованості, визначається, що самосприйняття особистості є найважливішим аспектом виявлення і розвитку здібностей дитини. Самосвідомість являє собою процес, за допомогою якого дитина пізнає себе і відноситься до самого себе. Продуктом цієї діяльності є формування

“Я – концепції”, у який виокремлюють два аспекти – знання про себе і самовідношення. Як продукт самосвідомості, “Я – концепція” являє собою важливий фактор детермінації поведінки дитини, визначає направленість її діяльності, особливості спілкування з іншими людьми.

На поведінку особистості дуже великий вплив здійснює самоповага, яка розглядається як переживання власної значущості. Вважається, що великий розрив між ідеальним і реальним “Я” негативно впливає на самоповагу.

На самосприйняття здійснює вплив багато різних факторів, особливо у сфері спілкування та міжособистісних відносин з оточуючими людьми. Психологами відмічається ведуча роль батьків у цьому процесі.

Аналізуючи психолого-педагогічні джерела зазначимо, що в обдарованих підлітків адаптивність починається зі здібності бути гнучким. Ця здібність визначається сукупністю таких вмінь:

- вміння прислухатися до інших;
- переглядати те, що є на даний момент часу актуальнішим;
- виражати сумніви з приводу консервативних рішень;
- отримувати задоволення від подолання труднощів;
- признавати за іншими право здійснювати помилки.

Отже, резюмуючи вищесказане, зазначимо, що обдаровані діти потребують допомоги дорослих у процесі соціалізації особистості, сприяння духовному і моральному становленні, організації розвивального вільного часу, розширенні життєвого простору, оскільки обдарованих дітей, як вже зазначалося, відносять до групи ризику. А.Г. Асмолов підкреслює, що саме повернення таких понять, як “обдарованість”, “духовність”, “творчий дар”, в наш мовний обіг є сприятливою ознакою для розвитку нашої культури.

У випадках визначення ступеня і характеру шкільної дезадаптованості обдарованих підлітків з метою надання психокорекційних рекомендацій використовуються спеціальні методи дослідження. Карта спостережень Скотта, яка містить 190 фрагментів форм поведінки, які згруповані в 16 синдромів (нам потрібні 15 синдромів – недовіра до нових людей, речей, ситуацій; депресія; занурення у себе; тривожність щодо дорослих; ворожість стосовно дорослих; тривога стосовно дітей; асоціальність; ворожість до дітей; невгамовність; емоційне напруження; невротичні симптоми; несприятливі умови середовища; сексуальний розвиток; хвороби й органічні порушення; фізичні дефекти). Опитувальник Белла, який спрямовано на виявлення ступеня непристосованості дітей до різних царин життя (сім’я, школа,

ставлення до суспільства, до самого себе). Зауважимо, що ці методи адресовані дорослому оточенню таких дітей.

Рекомендації батькам та вчителям у сприянні адаптації до школи розумово обдарованих дітей.

1. Головне – індивідуальний підхід до кожної обдарованої дитини. В одних випадках – охоронний режим, заохочування, в інших – вимога.

2. Виховання такої психологічної якості, як спостережливість та самоспостережливість для розуміння дитиною, що умови життя, та й вона сама, не можуть залишатися незмінними, і ці зміни часто можуть бути негативними.

3. Обдаровані діти повинні мати позитивне (адекватне) самосприйняття. А саме: адекватну оцінку своїх здібностей: ні применшувати, ні ігнорувати їх, або навпаки, ні надмірно акцентувати на них увагу. Якщо адекватного самосприйняття не буде, то це може призвести до порушень особистісного формування, адже у розумово обдарованих дітей, насамперед, страждає емоційна сфера.

4. Приймати інших людей такими, які вони є, з їх позитивними та негативними якостями, та шукати у них позитивне.

5. Вироблення у дітей даної категорії терплячого ставлення до чужої думки, усвідомлення, що не всі люди мають високий рівень здібностей.

6. Допомога дітям у занятті саморозвитком, через вивчення, насамперед, себе як особистості; досліджувати свої почуття; вірити у свої здібності та можливості.

7. Притримуватися балансу між позитивно та негативно оцінюваними судженнями.

8. Заохочувати обдаровану дитину до спілкування з однолітками, які також мають високі здібності. Це дозволить дитині розвивати необхідну гнучкість у спілкуванні, терплячість та інтерес до іншої думки, навички спільної діяльності, а також допоможе уникнути уявлення про особистісну виключність.

9. Позитивно та уважно сприймати ексцентричні вчинки та ідеї обдарованих дітей.

10. Підтримувати потяг обдарованих особистостей до самостійності та незалежності. У випадках конфліктів з вчителями та однолітками надавати дитині необхідну допомогу (бажано, шляхом переведення її у спеціальну школу для обдарованих дітей).

11. З раннього віку привчати обдаровану дитину “нормально” реагувати на невдачі, сприяти тому, щоб вона не тільки брала участь у заняттях, по яких вона не встигає, але навіть отримувала

задоволення від цього, що повинно послабити хворобливу реакцію таких дітей на невдачу.

12. Вчити обдарованих дітей справлятися з їх завищеними очікуваннями відносно власних можливостей.

13. Особливу увагу батькам потрібно приділяти обдарованим дівчаткам, у багатьох із них є невпевненість у собі, неадекватно низький рівень самооцінки та домагань.

14. Читати та обговорювати психологічну літературу.

Список використаних джерел

1. Ведякина А.В. Из опыта работы по проекту “Центр поддержки творчески одарённых детей г. Черемхова” // Актуальні проблеми психології: Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Збірник наукових праць / За загальною редакцією С.Д. Максименка. – К.: “BONA MENTE”, 2002. – Том 6. – Вип. 3 (2 частина). – С. 39 – 46.
2. Вивчення особистості підлітка / За ред. М.Т. Дригус. – К.: Інститут психології АПН України, 1994. – С. 46 – 49.
3. Доровской А.И. Сто советов по развитию одаренности детей. Родителям, воспитателям, учителям. – М.: Российское педагогическое агентство, 1997. – С. 111 – 112.
4. Обдаровані діти і школа. Методика діагностики та педагогічний досвід (Посібник для вчителів і психологів) / Автори-укладачі: Настенко Н.В., Білик Н.І., Моргун В.Ф. – Полтава: ПОПОПП, 1998. – 120 с.
5. Панов В.И. Не только дар, но и испытание // Директор школы. – 2000. – №3. – С. 56 – 62.
6. Пономарьова-Семенова Р.О. До проблеми розвитку обдарованої особистості / Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За редакцією академіка С.Д. Максименка. – К.: Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 305 – 320.
7. Психология одарённости детей и подростков / Под ред. Н.С. Лейтеса. – Издат. Центр “Академия”. – 1996. – 416 с.
8. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1998. – С. 337-539.

In this article, a concept of an “giftedness” is discussed. Some psychological problems that occur in the development, education and socialization processes of gifted children are listed.

Key words: gifted children, socialization process, adaptation.

Отримано: 04.12.2009